

Zaynab VALIYEVA,
O'zDJTU katta o'qituvchisi
E-mail: omanbayevnaz@mail.ru
Nigora TURSUNOVA,
O'zDJTU katta o'qituvchisi
E-mail: nigoratursunova75@gmail.com

TDTU professori v.b., PhD Sh.Narziyev taqrizi asosida

EKOLOGIYA VA UNING INSON FAOLIYATIDAGI O'RNI

Аннотация

Maqolada ekologik sog'lom muhitni yaratish, "Yashil iqtisodiyot" ga o'tish jarayoni, ekiladigan yashil hududning inson organizmiga ijobiy ta'siri, zaharli chiqindi gazlarni tashqi muhitga chiqarilishini imkon darajada kamaytirish kerakligi haqida alohida to'xtalib o'tilgan.

Kalit so'zlar: ekologik ta'lim va tarbiya, zararli chiqindi gazlar, ekologik osoyishtalik, chiqindilarni qayta ishlash, "Yashil iqtisodiyot", yashil hudud.

ЭКОЛОГИЯ И ЕЕ РОЛЬ В ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ЧЕЛОВЕКА

Аннотация

В статье основное внимание уделяется созданию здоровой окружающей среды, процессу перехода к «зеленой экономике», положительное влияние озелененных территорий на организм человека, а также необходимости снижения выбросов токсичных отходящих газов в окружающую среду.

Ключевые слова: экологическое образование и обучение, вредные отходящие газы, переработка отходов, «зеленая экономика», зеленая территория.

ECOLOGY AND ITS ROLE IN HUMAN ACTIVITY

Annotation

The article focuses on the creation of a healthy environment, the process of transition to a "green economy", the positive impact of green areas on the human body, as well as the need to reduce emissions of toxic waste gases into the environment.

Key words: environmental education and training, harmful waste gases, waste recycling, green economy, green territory.

Kirish. Bugun dunyo miqyosida texnika va texnologiya, sanoat yuqori darajada rivojlangan XXI asrda ekologiya bilan bog'liq muammolar birinchi darajali muammo sifatida kun tartibiga chiqmoqda, Dunyoda qattiq maishiy chiqindilar miqdori aholi jon boshiga har yili 1 foizga ortib borayotgani, O'zbekistonda so'nggi yillarda iqtisodiy o'sish, aholi turmush darajasi yaxshilanishi natijasida o'sish 2 foizni tashkil etib, yillik hosil bo'layotgan maishiy chiqindilar miqdori 7 million tonnaga yetgani aytiladi.

Ta'kidlanishicha, maishiy chiqindilarni qayta ishlash darajasi Andijonda - 45 foiz, Buxoroda - 43 foiz, Navoiy va Namanganda - 36 foizni tashkil etib, ushbu hududlarda yaxshi natija ko'rsatilmogda. Aksincha, Qoraqalpog'iston - 10 foiz, Farg'ona va Qashqadaryo - 20 foiz bilan qolgan hududlardan orqada.

Prezident 2022 yilda maishiy chiqindi to'plash qamrovini 95 foizga, qayta ishlash hajmini 40 foizga, xususiy sektor ulushini 50 foizga yetkazish vazifasini qo'ydi. Ushbu maqsadda import qilinadigan maxsus texnika, butlovchi va ehtiyot qismlar bo'xona bo'jidan 3 yilga ozod etiladi. Saralash va qayta ishlash texnikasi xaridi uchun 5 yilgacha imtiyozli kreditlar ajratiladi va qayta moliyalashtirish stavkasidan oshgan qismi qoplab beriladi.

Chiqindini qayta ishlashga qodir klasterlarga yer, mol-mulk va ijtimoiy soliq stavkasi 1 foiz qilib belgilanadi. Klasterlarni tashkil etish tartibi qayta ko'rib chiqiladi, ularga o'z hududidagi chiqindilarni qayta ishlash darajasini kamida 40 foizga olib chiqish talabi qo'yiladi.

Inson hayoti va salomatligi hamma narsadan ustun. Insonni atrof-muhit va uni o'rab olgan tabiat bilan munosabati asosiy ekologik muammolardan biri hisoblanadi. Inson hayot tarzi jarayonida atrof-muhitga doimo o'z ta'sirini o'tkazadi. Halqimizda "Boylarning boshi – Sog'liq" degan naql bor. Har

tomonlama sog'lom halq davlatimizning davlatimizning kuch-qudrati bebaho boyligidir.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev tomonidan 2023 yil 28 dekabrda O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisiga taqdim etilgan «Murojaatnoma»da "Mamlakatimizda ekologiya, ayniqsa, suv masalalari global muammoga aylanib borayotgani bilan bog'liqligi, Konstitutsiyamizda tabiiy resurslar, jumladan, suv havzalari va yer osti zahiralarini muhofaza qilish bo'yicha talablarni kuchaytirish zarurligi, mamlakatimiz so'nggi 3 yilda qurg'oqchilikni boshdan kechirayotgani, tabiatimizni asrab-avaylash, suv, havo va atrof-muhitni toza tutish kelgusi yilda har bir mahalla aholisining madaniyati va amaliy harakatiga aylanishi kerakligini, bu borada esa mavjud vaziyatni ijobiy tomonga o'zgartirish uchun ekologiya va atrof-muhitni asrash bo'yicha sa'y-harakatlarimizni, xususan, "Yashil makon" umummilliy loyihasi doirasidagi ishlarimizni kuchaytiramiz", - degan fikrlarni bergan [1].

Mamlakatimizda «yashil» iqtisodiy o'sishni rag'batlantirish, tabiiy resurslardan oqilona foydalanish, «yashil» investitsiyalarni jalb qilish, ekologik inqirozning salbiy ta'sirini yumshatish maqsadida O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 5 oktyabrda PQ-4477-son qarori bilan 2019-2030 yillar davrida O'zbekiston Respublikasining «yashil» iqtisodiyotga o'tish strategiyasi tasdiqlangan. 2020 yilda koronavirus (COVID-19) pandemiyasi tufayli yuzaga kelgan epidemiologik vaziyat sababli dunyo mamlakatlari qatori O'zbekiston Respublikasida ham ushbu Strategiyani jadal amalga oshirish imkoniyati cheklandi.

Shu bilan bir qatorda, 2021 yil noyabr oyida bo'lib o'tgan Birlashgan Millatlar Tashkilotining Iqlim o'zgarishi bo'yicha doiraviy konventsiyasining 26-yig'ilishida (COR26) O'zbekiston Respublikasi tomonidan Parij bitimi doirasida 2030 yilga qadar yalpi ichki mahsulot birligida issiqxona gazlari emissiyasini 2010

yilgi ko'rsatkichlarga nisbatan 35 foiz kamaytirish bo'yicha qo'shimcha majburiyatni o'z zimmasiga olishi haqida bayonot berildi [2].

Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyev Koreya Respublikasida 2023 yilda o'tkazilgan "Yashil o'sish va global maqsadlar uchun hamkorlik – 2030" (P4G) ikkinchi xalqaro sammitidagi nutqida: "Bugungi kunda ona tabiatning o'zi bizga yo'llayotgan ogohlik qo'ng'irog'iga beparvo bo'lmasligimiz kerak. Afsuski, iqlim o'zgarishlari tobora kuchayib bormoqda. Biz yashayotgan Markaziy Osiyoda so'nggi 30 yilda o'rtacha yillik harorat taxminan bir darajaga ko'tarildi. Mintaqamizdagi asosiy daryolarning havzasi va biologik xilma-xillikning qisqarib borayotgani jiddiy xavotir uyg'otmoqda. Bug'lanish darajasini oshiradigan gazlar va atmosferaning keng miqyosda ifloslanishi muammolari yanada chuqurlashtirmoqda. Bugungi kunda "yashil taraqqiyot" borasidagi maqsadlarga erishish uchun mamlakatlarning harakatlari yanada faol va samarali bo'lishi kerakligiga hech kim shubha qilmayapti. Boshqa choramiz ham yo'q", deb ta'kidladi.

Yashil iqtisodiyot - bu ekologik xavflarni va ekologik tanqislikni kamaytirishga qaratilgan va atrof-muhitni buzmasdan barqaror rivojlanishni maqsad qilgan iqtisodiyot. U ekologik iqtisodiyot bilan chambarchas bog'liq, lekin ko'proq siyosiy jihatdan qo'llaniladigan yo'nalishga ega.

2011-Yashil Iqtisodiyot hisobotida ta'kidlanishicha, yashil bo'lishi uchun iqtisodiyot nafaqat samarali, balki adolatli bo'lishi kerak. Adolatlilik global va mamlakat darajasidagi tenglik o'lchovlarini tan olishni, xususan, past uglerodli, resurslarni tejaydigan va ijtimoiy jihatdan qamrab oluvchi iqtisodiyotga adolatli o'tishni ta'minlashni nazarda tutadi.

"Yashil iqtisodiyot"ga o'tish jarayoni har bir mamlakat uchun alohida ahamiyat kasb etib, tabiiy kapital, inson kapitali va mamlakatning iqtisodiy rivojlanish darajasiga kabi xususiyatlarga bevosita bog'liq holda ro'y beradi[3]

2021 yilning noyabr oyida O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev "Yashil makon" tashabbusini ilgari surdi. Ulkan maqsad va uzoqni ko'zlagan mazkur tashabbus kelgusi besh yil davomida mamlakat bo'ylab 1 milliard tup daraxt va buta ko'chatlari ekilishi lozimligini nazarda tutadi. Loyiha shahar markazlaridagi havoni tozalash, odamlar hayotini saqlab qolish va ularning turmush sharoitini yaxshilashga hissa qo'shadi.

Ekologik muammolarni hal qilish - yashil iqtisodiyotning asosiy maqsadi. Atrof-muhitni saqlash, yaxshilash va zaharli moddalarni kamaytirish muhim vazifalardir.

Tabiatni muhofaza qilish muammolari bilan turli yoshdagi insonlar shug'ullanishi mumkin. Bu ishning asosiy maqsadi: maktabdan tortib to oliy o'qyuv yurtlari va keng aholi o'rtasida yerga bo'lgan mehr - muhabbatni, qiziqishlarni oshirish bilan birga, ularga butun jonli tabiatga ongli va ehtiyotkorona munosabatda bo'lishni, undagi havoni, yerni, suvni, o'simlik va hayvonlarni muhofaza qilish, tabiatni toza va go'zal holda saqlash hamda kelgusi avlodlarga yetkazish borasida qiziqarli ma'lumotlar bilan ularni jonkuyar tabiatshunoslar qilib tarbiyalash hisoblanadi [4].

Prezidentimiz tomonidan mamlakatimizda aholi salomatligini mustahkamlash va xavfsizligini oshirish, ekologik osoyishtalikni ta'minlash, chiqindilarni qayta ishlash tizimini takomillashtirish masalalariga alohida e'tibor berilmoqda. Ekologik xavfsizlikni ta'minlashga muhim siyosiy masala sifatida qaralmoqda. Orol dengizining qurigan tubida o'rmonzorlar barpo etilib, Orolbo'yidagi shahar va tumanlarni rivojlantirishga qaratilgan dasturlar jadal amalga oshirilmoqda. Atrof-muhitni va aholi salomatligini muhofaza qilish maqsadida chiqindilarni yig'ish va qayta ishlash bo'yicha izchil ishlar olib borilmoqda.

Qariyb 20 yil mobaynida erkaklarning o'rtacha umr ko'rish 74 yoshni, ayollarning umr ko'rish 76 yoshgacha oshdi. Global miqyosda olib qaraganda, shahar aholisining o'rtacha umr kechirishi qishloq aholisiga ko'ra etti yilga qisqaligi aniqlandi. Jumladan, shaharlarda transport vositalarining ko'payishi ta'sirida, atrof-muhitga tashlanayotgan zararli va zaharli gazlar miqdor jihatidan ko'payib bormoqda, shovqin insonning psixofiziologik holatini yomonlashtiradi, uning asab

tizimiga salbiy ta'sir ko'rsatib, ish qobiliyatini susaytiradi, aholining shaharlarda ko'payib borishi maishiy chiqindilarning sifat va miqdor jihatidan haddan ziyod ko'payishiga va aholi salomatligiga jiddiy sabab bo'lmoqda [5].

XXI asrning eng global muammolaridan biri - aholi yashayotgan turar joylar havosining zararli kimyoviy moddalar bilan ifloslanishining 65-70 % sababchisi avtomobil transporti hisoblanadi. Ta'kidash joizki, o'rtacha 1 dona yengil avtomobil har yili atmosfera havosidan 4 tonna kislorod olib, dudbo'roni orqali havoga 500 kg is gazi va karbonat anhidrid gazi, 40 kg azot oksidi, 200 kg har xil birikimli karbonsuvlar, hamda bir necha kg tetroetil qo'rg'oshin tashlar ekan.

Abu Ali Ibn Sino: "Odamning salomatligi tashqi sharoit bilan uzviy bog'langan" deyishida jon bor. Shunigdek, buyuk rus olimi I.P.Pavlovning: "Inson 100 yil yashashi mumkin, lekin biz o'zimiz va o'z a'zolarimizga nisbatan shavqatsizligimiz tufayli bu muddatni ko'p yillarga qisqartirib yuboramiz", - degan so'zlarini eslash lozim. Inson o'z sog'ligini asragan taqdirda tabiatni, hayot davomiyligini asragan bo'ladi.

Yer yuzida aholi sonining tez sur'atlar bilan o'sib borishi natijasida, aholi ehtiyojlarini ta'minlash hamda qondirish uchun ishlab chiqarish korxonalari sonining keskin oshib borishi, tabiiy resurslarni ko'plab ishlatilishi, transport vositalari soni va turlarining ko'payib borishi kuzatilmog'ida. Buning oqibatida, insonni atrof-muhitga ayovsiz ta'sirida tabiatdagi antropogen omillar ta'siri kengayib bormoqda. Inson salomatligini ta'minlash va umrini uzaytirish nimalarga bog'liq ekanligini aniqlashga harakat qilinsa, samarali tarzda oziqlanish, atrof-muhitning salbiy ta'sirlaridan himoyalaniish va ma'lum tizimga kirib kelgan turmush tarzini keskin o'zgartirish lozim ekanligiga ishonch hosil qilish mumkin.

Salomatlik deganda, odamning biologik, psixologik va ijtimoiy nuqtai nazardan o'zini faol tarzda namoyon qilishning optimal holati tushuniladi.

Ma'lumki, inson hayoti tabiat qurshab turgan tabiiy omillar - havo, ona-zamin, suv va suv havzalari, butun borliqning paydo bo'lishi va rivojlanish qonuniyatlarini falsafiy nuqtai nazardan bilish, o'rganish muhim ahamiyat kasb etadi. Hozirgi vaqtda tabiatni muhofaza qilish, ekologik muammo milliy xavfsizlik taqdiriga aylanib qoldi. Ekologik xavfsizlik va atrof-muhitni muhofaza qilish muammosi alohida e'tiborga molikdir. Inson butun umri davomida muqaddas kitoblarda, suv, tuproq, olov, umuman dunyodagi jamiki yaxshi narsalarni pok va butun asrashga burchlidir.

Shuni alohida ta'kidash joizki, avvalo aholi salomatligi atrof-muhitning musaffoligiga bog'liqdir. Aholining qulay, tabiiy sharoitda ekologik toza muhitda yashab faoliyat olib borishi natijasida ularning yashash tarzi ijobiylashib, saomatligi yaxshilanadi, qolaversa ishga, o'qishga va mehnatga bo'lgan ishtiyoqi oshib boraveradi. Ekologik sog'lom muhitni yaratishga erishish uchun dastlab, atrof-muhit muhofazasini yaxshilab olish zarur, shundagina insoniyat uchun sog'lom muhit yaratilib, ularning sog'ligini yaxshilab olishga erisha olish mumkin.

Mamlakatimiz mustaqillikka erishgan kunlardan boshlab, aholining jismonan va ma'nan sog'lom hayotini ta'minlash maqsadida sog'lom turmush tarzini yaxshilash, har tomonlama zamonaviy tibbiy jihozlar, sifatli tibbiy xizmatlarni yanada rivojlantirish, bepul tibbiy ko'rikni chuqurroq takomillashtirish kabi vazifalarni o'z oldiga maqsad qilib amaliyotda buning isboti namoyon bo'lmoqda.

Tabiiy atrof-muhitni muhofaza qilishda ekologik holatni sog'lomlashtirish bugungi kunda dolzarb masalalardan biri bo'lib, inson salomatligiga ta'sir etuvchi vositalardan eng asosiysi - bu atrof-muhitning qay holatdaliqiga bog'liqligi hammaga ma'lum.

Jonli tabiat ham, jonsiz tabiat ham doimiy harakatda, ular o'rtasida to'siq yo'q. Ular bir-biridan sifat jihatidan farq qilsada, bir-biri bilan chambarchas bog'langan. Ular o'rtasidagi moddiy birlik ularning kimyoviy tarkibidan aniq ko'rinadi. Masalan, odam organizmidagi kislorod, temir uglerod, natriy, kaliy, xlor, kaltsiy, fosfor va boshqa elementlar jonsiz tabiatda ham uchraydi. Tirik jismlarning eng muhim xususiyati - moddalar almashinuvidan,

jonli tuzilishlarning buzilishi va yangidan tuzilish jarayonlaridan iborat. Ana shu jarayonlar, jismlar yashashining asosiy shartidir.

Hayotiy – maishiy jarayonlar oqibatida paydo bo'layotgan millionlab tonna chiqindilar suvni, havoni, tuproqni – ona zaminni ifloslantirmoqda. Bu aholi o'rtasida yuqumsiz va yuqumli kasalliklarni tarqalishiga sabab bo'lmoqda.

Atrof-muhitning radioaktiv va kimyoviy moddalar bilan bug'lanishi aholi chorva mollarining, parrandalarning zaxarlanishiga olib kelmoqda. Bugungi kunda sanoat, qurilish va maishiy chiqindilarni to'plash, qayta ishlash va yo'q qilish muhim ekologik muammolardan biri hisoblanadi.

Ekologik muammolar keyingi 15 yilda shunday keskin tus oldiki, bugungi kunda ular hal etilmas ekan, inson halokatga yuz tutishi aniq bo'lib qoldi. Hamma mamlakatlarda atrofimizni o'rab turgan olamni kelgusi avlodlar uchun saqlab qolish maqsadida ekologik falokatning oldini olish xususida qonun va qarorlar qabul qilinmoqda.

Toshko'mir neft mahsulotlari va boshqa narsalarni olishda juda ko'p miqdorda ishlatiladi. Ularning texnologik jarayonida yonishi natijasida ko'p miqdorda zararli changlar,

gazlar, aerozollar, qurum, turli kimyoviy moddalar atmosferaga chiqarib tashlanadi.

Masalan, 1kg toshko'mirda 2% atrofida oltingugurt bo'lsa, yonilg'i yonishi uchun 10 m³ havo, ya'ni kislorod kerak bo'ladi. Havo tarkibiga toshko'mir yonishi natijasida 20 gr oltingugurt havoga shimiladi. Toshko'mirning yonishidan ko'p miqdorda, ya'ni (40-35%) chiqindi paydo bo'ladi va atmosfera havosiga tashlanadi. Shuningdek 1 tonna toshko'mir yoqilganda 200 kg atrofida kul tushadi, undan 160 kg havoga uchib ketadi.

Insonlar va hayvonlar uchun o'ta xavfli hisoblangan: is gazi, azot oksidi, sulfat angidridi va boshqa kimyoviy moddalar atmosfera havosini ifloslantiradi.

Inson salomatligi faoliyatida ekologiyaning o'rni va roli qay darajada muhimligi insonlarda ekologik ta'lim tarbiyasi rivojlantirish, ekologik madaniyatni oshirish borasidagi hatti-harakatlar va ularni amaliyotda tadbiq etish, ekologik muhitning inson organizmiga bo'lgan salbiy oqibatlarni oldini olish maqsadida turli tag'ibot-tashviqot ishlarini o'tkazib turish kabi masalalarni o'z oldimizga maqsad qilib qo'yishimiz kerak.

ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Oliy Majlis va O'zbekiston xalqiga Murojaatnomasi, 20.12.2023.
2. 2030 yilgacha O'zbekiston Respublikasining «yashil» iqtisodiyotga o'tishiga qaratilgan islohotlar samaradorligini oshirish bo'yicha chora-tadbirlar to'g'risida O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 02.12.2022 yildagi PQ-436-son qarori.
3. "Yashil iqtisodiyot", A.Vaxabov, Sh.Xojibakiyev, darslik, Toshkent 2020 yil.
4. "Ekologiya va tabiatni muhofaza qilish", A.Ergashev, A.Sheraliyev, o'quv qo'llanma, Toshkent 2009 yil.
5. "Urboekologiya: muammo va yechimlar", X.Salimov, Y. Raxmatov, Ekologiya xabarnomasi, № 3/2017/ mart.